

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך לח, תשמ"ז

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

תרגומי שאילה של ביטויים ביידיש*

הלשון העברית בכלל, והעברית המדוברת בפרט, עברו גלגולים מרובים במשך השנים בשל פיזור היהודים בארצות רבות. הפיזור הזה גרר עמו שימוש בלשונות שונות כלשונות מדוברות ליד העברית, ששימשה רק לשון קריאה וכתובה. בלשונות העולם הנתונות במסגרות יציבות פחות או יותר חלים שינויים, על אחת כמה וכמה שיחולו שינויים בעברית¹, שלא הייתה יציבה במשך דורות רבים.

השינויים מתרחשים בשל צורכה של כל לשון להתאים את עצמה למציאות החברתית, שהיא שרויה בה. כדי למלא דרישה זו הלשון פולטת את המלים, שכבר אינן בשימוש ומוסיפה מלים

* תודתי נתונה לפרופ' ח' רבין, שעבר על המאמר במתכונת של עבודה סמינריונית ולפרופ' ש' מורג על עידודו. עוד אני מודה לד"ר מרדכי מישור, אשר סייע לי מאוד בהדרכתו, וכן לפרופ' חוה טורניאנסקי ולפרופ' גדעון גולדנברג, אשר הואילו לעבור על כתב־היד, והעירו את הערותיהם.

1. על שינויים אלו מדבר פרופ' ח' רבין במאמרו "תרגום השאילה ככוח יוצר בלשון", "לשוננו לעם" כ (תשכ"ט), ס-י, עמ' מח-גד.

שחסרות לה, כדי להביע את החידושים שנתחדשו במציאות החברתית. המלים הנוספות נדלות משורשיה וממקורותיה של הלשון עצמה, או הן מושאלות מלשון אחרת בצירוף משמעותן. מלה כזאת מכונה "מלה שאולה"².

א

יש מלים שאולות, שהן מיוחדות ללשון אחת או למשפחת-לשונות אחת, ויש אחרות, ששייכות לקאטגוריה של מלים בין-לאומיות, ושהן משמשות ברוב הלשונות, שיש ביניהן מגע תדיר. היידיש היא מן הלשונות, ששימשו מקור השראה גדול מאוד להעשרת העברית. היידיש הורשה לעברית מורשת עשירה ומגוונת במשך דורות רבים של קיום בצוותא³.

העברית שאלה מן היידיש בדרכים שונות: (1) יש ששאלה ממנה מלים כצורתן: "פעקל" (=חבילה, צרור); "בייגל" (=כעך), אף על פי שלמראית עין לא היה כל צורך בשאילה זו, מאחר שהמקבילות העבריות היו קיימות בה⁴; (2) "שטריימל"

2. ראה הערה 1, וכן: ראובן סיוון, "לשוננו לעם" יז (תשכ"ו), ז-ח, עמ' מב.

3. ראה שלמה נובל, "תרגומי שאילה מידיש בעברית רבנית", לשוננו כג (תשי"ט), ג, עמ' 172-184.

4. "פעקל" ניתן לתרגם "חבילה" (מן המרכיב של לשון-חכמים: "בא מן השדה בערב וחבילתו על כתפו", שבת יח ע"ב) או "צרור" (מן המרכיב של לשון-המקרא: "צרור הכסף לקח בידו" משלי ז, כ).

ו"קאַפּאַטע", הבאות להגדיר את העצם הנושא שם זה, ואשר לא נמצא להן תרגום עד היום⁵; 3) יש תיבות שסיגלה אותן הלשון למערכתה הדקדוקית, כגון פעלים המצויים בעברית המדוברת: "להשפריץ" – מן היידיש "שפריצן" (=להזליף, להתיז), שהושאל לעברית במשמעות המקורית, אם כי כבר הייתה קיימת תיבה בהוראה מקבילה, אך במשלב אחר, לדעתי; "להשוויץ" – מן היידיש "שוויצן", שעברה לעברית במשמעות "להתייגר", אף על פי שביידיש המשמעות היא "להזיע", ובהשאלה "לעבוד קשה"⁶; "לפרגן" – מן היידיש "פֶּאַרגינען" (=לא לקנא, לדרוש טוב ל-)⁷, אשר אין לה מקבילה עברית עד היום, ולכן עברה התיבה לעברית עם התוכן הטבוע בה.

הדוגמאות הנ"ל משקפות דרכים שונות של שאילת מלים. בשלוש הדרכים לעיל המלה שביידיש משמשת בעברית (המדוברת), אבל היא משקפת מציאות שונה.

המלה "להשפריץ" עברה לעברית והעבירה עמה את כל השדה הסמנטי הטמון בה, ואם כי לא הייתה סיבה לשאילה זו – מאחר

"כעך" כבר היה מצוי בתוספתא חלה א, ז – "עסת הכלבים ... עשאה כעכין", וללא ספק משם שאבו אותו כדי לתרגם את המונח שביידיש.

ראה "חבילה", "צרור", "כעך" בערכים המתאימים במילון אבן-שושן.

5. ראה ערכים "שטרִימל" ו"קפוטה" במילון אבן-שושן.

6. ראה ערך "שוויצן" במילון יידיש-ענגליש-העברעאיש ווערסערבוך מאת א' האַרקאָווי.

7. ראה ערך "פֶּאַרגינען" במילון היידי הנ"ל.

שהייתה מלה נרדפת בלשון – אף על פי כן חדרה לדיבור העממי. במלה "להשוויץ" חלה תזוזה בשדה הסמנטי, אשר מקורה יכול להיות במשמעות הנוספת של שם-העצם "שוויצער" (=מתייפה בלבשו, גנדרן)⁸. והמלה "לפרגן" הועתקה לעברית, כאמור, כצורתה וכתוכנה⁹.

על המלים השאולות מיידיש בעברית החדשה מדבר יצחק אבינרי בספרו "יד הלשון"¹⁰. בין השאר הוא מציין: "כמעט קשה למצוא עברי (ביודעי יידיש הכתוב מדבר), שלא ישלב בדיבורו העברי מלים כגון "עפעס" ("עפעס לא יצא לי", "הוא עפעס חלה"), "נעביך", "אין און אַ הער"...". על-פי ניסיוננו, ועל סמך עדויות שליקטנו מפי אינפורמנטים, יש בידנו לטעון, שהיום לא כל מי שמתבל דיבורו במלים מיידיש, הוא יודע יידיש. במקרים רבים נוכחנו לדעת, שאנשים משתמשים במלים משפת היידיש בלא לדעת שהן ממקור זה. בשבילם הן כבר חלק של העברית החיה, ואין הם טורחים כלל לקבוע איך הגיעו אליה.

8. ראה ערך "שוויצער" – כנ"ל.

9. פרופ' זאב בן-חיים במאמרו "לשון עתיקה במציאות חדשה", "לשוננו לעם" ד (תשי"ג), ג-ה, עמ' 32, מדבר על השאילה הלשונית בשתי הדרכים שהזכרתי, והוא מצביע, ש"רק מלים לועזיות ספורות נסתגלו למערכתה הדקדוקית של לשוננו, וניתן לגזור מהן פעלים...". לדעתי, תופעה זו אינה מצומצמת כל כך בעברית המדוברת, והדוגמאות שהבאתי לעיל משקפות את ריבויה.

10. יצחק אבינרי, "יידישיזמים, א) תיבול במלים מיידיש", "יד הלשון". עמ' 236.

כמה וכמה דוגמאות כאלה מופיעות פה ושם באוסף הביטויים שברשימתנו זו, אשר בה מובאות של ביטויים שהם תרגומי שאילה¹¹, אך לעתים שובצו מלים בשפת המקור בביטוי המתורגם. למשל: "כל אחד עם 'הפעקל' שלו" (= כל אחד עם צרורו)¹²; "רועד לו 'הפופיק'" – שאין לו תרגום בעברית, ומשתמשים בו אך ורק בצורה זו¹³; "עזר לו כמו 'אטויטן בנקס'" (= עזר לו כמו כוסות-רוח למת), הרווח בשני הניסוחים הנ"ל¹⁴.

ב

יש שהועתקה לעברית הגייה של מלה עברית על-דרך היידיש. הנה כמה דוגמאות של ביטויים הגוררים עמם את ההגייה שביידיש: "בְּהִימָה נשֶׁאֶרֶת בְּהִימָה" (= הבהמה נשארת בהמה)¹⁵. הגייה זו נלווית לתוכן המסוים הקיים ביידיש¹⁶, שאינו מורגש כלל במלה "בְּהִימָה" העברית. הגייה זו נהוגה היום פחות בפי

11. ראה סעיף ג.

12. ראה ביטוי מס' 54 ברשימת הביטויים, שתתפרסם בחוברת הבאה.

13. ראה ביטוי מס' 59 ברשימת הביטויים, שתתפרסם בחוברת הבאה.

14. ראה ביטוי מס' 11 ברשימת הביטויים.

15. ראה ביטוי מס' 35 ברשימת הביטויים, שתתפרסם בחוברת הבאה.

16. המלה "בהמה" ביידיש מציינת נוסף על בעל-החיים גם "טיפש, שוטה", וממנה צמחו ביידיש צורות חדשות, כגון שם-התואר "בְּהִימִישׁ" (= moronic), וכן הביטוי "בהמה בצורת אדם".

הדוברים, והם נוהגים על פי ההגייה העברית, אולם ביטוי זה טעון במשמעות שביידיש. "לא מציאָה גדולה", משקפת את המשמעות של המלה ביידיש: "כינוי לדבר טוב שנקנה בזול או 'בחצי חינם'"¹⁷. מלה זו הושאלה ליידיש מן העברית. חל צמצום בשדה הסמנטי של המלה: בעברית "מציאה" היא גם שם פעולה וגם שם עצם, ואילו ביידיש "מציאה" היא רק שם עצם. כאשר חזרה תיבה זו מן היידיש לעברית המדוברת, המשיכה לציין את המשמעות שביידיש. ההוראה המקורית של המלה המשיכה לשמש בעיקר בלשון הכתובה. כיום המלה הגויה גם מציאָה לפי העברית התקנית.

ראה ערכים אלו במילונים היידיים של הארקאווי ושל וויינרניך "מאדערן ענגליש-יידיש יידיש-ענגליש ווערטערבוך". ביטויים נוספים שבהם המלה "בהמה" מובנה "טיפש" מצויים בסעיף 340 בספרו של סטוטשקאוו "דער אוצר פֿון דער יידישער שפראך": "האַבן אַ שכל ווי אַ בהמה" (= 'להיות בעל שכל כמו בהמה'); "נאַריש ווי אַ בהמה" (= 'טיפש כמו בהמה'); "אין דער יוגנט אַ בהמה, אויף דער עלטער אַ פֿערד" (= 'בהיותו צעיר – בהמה; בזקנותו – סוס'); "אַ גוטער נאַר איז אַ כשרע בהמה" (= 'טיפש טוב הריהו בהמה כשרה'); "ביסט אַ בהמה, קיי שטרוי" (= 'אתה בהמה, לָעס קש').

17. ראה ערך "מציאה" במילון היידי של הארקאווי. כמו-כן ראה "מַצאַצע" ('מציאה' בלשון בידורית), והביטוי "אַ קנאַפע מציאה" (= 'מציאה קטנה').

מילון אבן-שושן, בבואו להסביר את המושג השאול מיידיש, עושה זאת בצירוף "חצי-חינם", שגם הוא עבר את התהליך של המונח "מציאה".

סוג אחר של שאילה, שנעסוק בו יותר, הוא "תרגום השאילה". לפיו נוצרו מלה חדשה או צירוף מלים חדש, המשקפים את הקיים בלשון המקור. ישנה יצירה מחודשת של חומר מצוי בלשון, המחקה את המקור, אך אין העברה של פריטים כצורתם הפונטית¹⁸. "אני מצפצף עליו"¹⁹; "עשה לו חור בראש"²⁰; "הדג מסריח מהראש"²¹ – הם כמה מן הביטויים המדגימים תופעה זו.

בקאטגוריה הזאת של שאילה אין חיקוי של הרפב, אלא הרחבת שטח המשמעות של מלה או צירוף מלים עד שהוא מקביל לשטח משמעותה של המלה או של הצירוף הלועזי, אשר מלכתחילה הקביל לעברית רק במידה מצומצמת יותר. סוג זה של שאילה מכונה "שאילת משמעות", ואליה יש ליחס ביטויים כגון: "אי-אפשר לרקוד על שתי חתונות"²², "זה לא הולך ברגל"²³, "יד רוחצת יד"²⁴.

18. מלה או צירוף כזה נקראים בבלשנות calque "העתק", ובעברית חידש פרופ' י' קוטשר ז"ל את המונח "בכואה". ראה ביבליוגרפיה בהערה 1.
19. ראה ביטוי מס' 2 ברשימת הביטויים.
20. ראה ביטוי מס' 3 ברשימת הביטויים.
21. ראה ביטוי מס' 5 ברשימת הביטויים.
22. ראה ביטוי מס' 60 ברשימת הביטויים, שתתפרסם בחוברת הבאה.
23. ראה ביטוי מס' 52 ברשימת הביטויים, שתתפרסם בחוברת הבאה.
24. ראה ביטוי מס' 81 ברשימת הביטויים, שתתפרסם בחוברת הבאה.

רוב המקורות שעיינו בהם, דנים בתהליכי השאילה ובסוגים השונים של השאילה במלים בודדות או ביחידות לשוניות קטנות. ברשימתנו זו אנו עוסקים בביטויים המורכבים משתי מלים לפחות ומגיעים עד עשר מלים ויותר²⁵. מאחר שהיחידות גדולות יותר, יכולות הן לכלול בתוכן יותר מתופעה אחת של שאילה. כך ניתן לפגוש בתוך מבנה ששייך לקאטגוריה של שאילת משמעות עניין הקשור למלה שאולה, כגון "רועד לו ה'פופיק"²⁶. על כן אימצנו שיטה המאפשרת למיין את הביטויים לקאטגוריות גדולות. הקריטריונים לחלוקת הביטויים התבססו על תורתו של דה סוסייה, כפי שמביא אותה הופ בספרו²⁷. מנקודת ראותו של דה סוסייה ניתן להבחין בחומר השאול שלושה מדורים עיקריים: (א) שאילות שגורות את השאילה של הסמל כיחידה אחת; (ב) שאילות שבהן דמות אקוסטית (מסמן) קשורה למושג שכבר הוא מסומל בלשון על-ידי אסוציאציה אחרת; (ג) שאילה במושג (מסומן) חדש, שמחליף או מיתוסף למשמעות קיימת ומקובלת.

25. במונח "ביטויים" אנו כוללים ניבים, מימרות, פתגמים וצירופי-לשון. ראה ערכים אלו במילון אבן-שושן, וכן: רפאל גיר, "לשוננו לעם" כד (תשל"ג), ה, עמ' כה-ל; "לשוננו לעם", שם, ז, עמ' כז; גלית חזן-רוקם, "פתגמים בסיפורי עם", עבודת דוקטור, ירושלים – תשל"ח, עמ' 198.

26. ראה סעיף א.

27. T.E Hope, *Lexical Borrowing in the Romance Languages*, Vol. II, Oxford, 1971, p. 578.

עקרונות העריכה של שלושת המדורים יובאו לאחר כל הדוגמאות. השיקולים שהנחו אותנו במינו של כל ביטוי במדור א', ב' או ג' מוסברים במבואות שצורפו לכל אחד מן המדורים הללו.

מדור א'

שאיילה, שגוררת את השאיילה של הסמל כיחידה אחת

כללנו כאן ביטויים, אשר לדעתנו ועל סמך המקורות שהבאנו, ניתן לקבוע שגררו עמיהם, נוסף על הביטוי גם את הסמל שנמצא מאחוריו. כולם שייכים לעברית החדשה, מכאן, שאין למצוא אותם במקורות, וכשמביאים ציטוט של סופר או של משורר כלשהו, שהשתמש בביטוי זה, הריהו שייך לרוב לדוברי יידיש, כגון: מנדלי מוכר-ספרים או חיים נחמן ביאליק. מלבד זאת, רוב הביטויים מופיעים באחד משני הכרכים של "מילון עולמי לעברית מדוברת"²⁸ או ב"מילון הסלנג הישראלי"²⁹ – ומכאן אפשר להסיק, שאכן שגורים הם בפי הקהל הדובר עברית. בחלק זה מסווגים 24 ביטויים, והם מסודרים כלהלן:

1 עד 17 – ביטויים יידיים; 18 עד 24 – ביטויים בין-לאומיים³⁰.

28. דן בן-אמוץ, נתיבה בן-יהודה. הכרך השני נקרא: "מילון אחול-מניוקי לעברית מדוברת".

29. מחברו: רפאל ספן.

30. ראה על-כך בעקרונות העריכה, שיתפרסמו בחוברת הבאה.

1. עברית: אל תכניס ראש בריא למיטה חולה
 יידיש: בעסער שלאָפֿן מיט אַ געזונטן קאָפּ אין אַ צעבראָכן
 (צעבראָכענער) בעט איידער מיט אַ צעבראָכענעם
 קאָפּ אין אַ גאַנץ (גאַנצער) בעט ("דער אוצר פֿון
 דער יידישער שפּראַך" סטוטשקאָוו-420)*
 (=טוב יותר לישון בראש בריא במיטה שבורה
 מאשר בראש שבור במיטה שלמה)

לייג זיך ניט מיט אַ געזונטן קאָפּ אין אַ קראַנקער
 בעט (=אל תשכב בראש בריא במיטה חולה)**

מילון בן-יהודה/בן-אמוץ בכרך ב': הכניס את הראש למיטה
 חולה; עם ראש בריא למיטה חולה; מיטה חולה; וכן בצירים:
 ראש בריא (עמ' 44, 380). מילון אבן-שושן מביא בראש בריא
 לערש דני, והוא קובע, שאכן זאת "מימרה שאולה מיידיש". ביטוי
 זה אינו מתורגם מילולית, אך יש בו גרירה מובהקת של סמל –
 "מיטה שבורה", שהפכה בעברית ל"מיטה חולה" בניגוד ל"ראש
 בריא". בידיש הניגוד הוא "בריא" ו"שלם" לעומת "שבור";
 בעברית הניגוד חד יותר, כיוון שעומדים "חולה" ו"בריא" זה
 לעומת זה. בשתי הלשונות ה"ראש" וה"מיטה" הם נושאי

* מכאן ואילך יצוין הספר באות ס' ליד כל ביטוי.

** אוריאל ווינרײַך "יידיש לאוניברסיטה" – ניו-יורק, ירושלים, תשל"ז

התכונות. לא מצאנו ביטוי מקביל לזה בגרמנית, באנגלית או ברוסית, ועל כן הבאנו אותו ראשון כדוגמה מאלפת לשאילת משמעות מיידית לעברית³¹. הביטוי הזה השתרש בשפה, ואפילו מצוי בעיתונים בגלגולים שונים. למשל במוסף "סופשבוע" של עיתון "מעריב" מצאנו כותרת באותיות קידוש לבנה: "ראש יהודי במיטת שכם", בקשר לראש העיר היהודי, ה"יושב בודד ומבודד בבנין העיריה השומם".

*

2. עברית: אני מצפצף עליו

יידיש: איך פֿײַף אויף אים (ס' 449) (=אני מצפצף עליו)

במילון בן-יהודה/בן-אמוץ, כרך א' מצאנו: צפצף עליו; מצפצף עליך (ציור בעמ' 38); ומתחת לציור בכרך ב', עמ' 8, מצאנו: מצפצף עליכם! מילון אבן-שושן מציין בערך צִפְצֹף (א), שאכן קיים צירוף כזה, והוא רווח "בלשון המונית ובדרך הלצה". השורש "צפצף" וכן הפעולה המשתמעת משורש זה, אינם חדשים כלל. הם כבר היו קיימים בלשון המקרא, ברם לא בהצרכת מלת-היחס "על". הצירוף "צפצף על" נתחדש בעת הפגישה של העברית עם היידיש, וההרכב הזה מצביע בבירור על תרגום שאילה³².

31. ראה סעיף ד.

32. ראה סעיף ג.

3. עברית: אני צריך אותו כמו חור בראש
 יידיש: מאַך מיר ניט קיין לאַך אין קאַפּ און לייג מיר ניט
 קיין פּלאַסטער (ס' 566)
 (=אל תעשה לי חור בראש, ואל תשים לי פלסטר)

עשתה לו חור בראש

בעברית מקובל בשתי
 גרסאות: עשה ל- חור באוזן,
 וכן עשה ל- חור בראש. בשתי
 צורות אלו הוא מופיע במילון
 של ספן, ושם ספן קובע,
 שהביטוי בא מיידיש. אף
 במילון בן-יהודה/בן-אמוץ
 מוזכרים אלה וגם: עזר כמו
 חור בראש. מילון אבן-שושן

מביא ביטוי זה בערך "חור", והוא מסכים עם דעתו של ספן, שאכן
 מקורו ביידיש. נוסף על אלה, קוראי עיתון "מעריב", שמתפרסם
 ביום שישי, רגילים להתלבט במילוי התשבץ, המופיע בכל סוף
 שבוע בכותרת "חור בראש". עלינו להעיר, שהביטוי "חור באוזן"
 הוא, ככל הנראה, התפתחות נוספת של "עשה חור בראש",
 התפתחות שחלה בעת התאזרחות "חור בראש" בעברית. ביידיש
 אין אומרים זאת, ואין הביטוי נושא בה את ההוראה החדשה
 שבשימוש זה. לעומת זה, אין פוגשים בעברית את הסיפא של
 הביטוי היידי: "אל תשים לי פלסטר".

4. עברית: בעל שתי ידיים שמאליות
 יידיש: ער האָט צוויי לינקע הענט*
 (=יש לו שתי ידיים שמאליות)

רפאל ספן³³ קובע, שהביטוי בעל שתי ידיים שמאליות הוא בידיש: "ער האָט צוויי לינקע פֿיס" (=הוא בעל שתי רגליים (!) שמאליות) על אף קביעתו של ספן על הגרסה של ביטוי זה בידיש, יש בידי לטעון, שהכרתי מאז ומעולם את הנוסח שציינתי, וכך העידו גם כמה אינפורמנטים שנשאלו בנדון. לדאבונא, לא מצאתיו לא בספרו של סטוטשקאוו ולא בספרו של בערנשטיין³⁴. במילון בן-יהודה/בן-אמוץ, כרך א', מופיע הצירוף ידיים שמאליות, ובמילון אבן-שושן, ערך "יד", מובא הביטוי: יש לו שתי ידיים שמאליות, ושם מודגם השימוש בעברית החדשה במובאה זו: "איפה מגרילים נהגים כאלה עם שתי ידיים שמאליות לאיש, זוועה" (יזהר, שירה, 55).

*

5. עברית: הדג מסריח מן הראש
 יידיש: דער פֿיש (העכט) שטינקט פון קאָפּ (ס' 459)
 (=הדג [זאב המים] מסריח מן הראש).

* ידע אישי.

33. ראה "מילון הסלנג הישראלי", ערך יד.

34. ראה הערה 30, עקרונות העריכה, ג.

גם מילונם של בן-יהודה/בן-אמוץ, בכרך ב', וכן מילון אבן-שושן בערך "דג" מביאים את הביטוי בלשון זו. אבן-שושן קובע שהמשמעות שאולה, אך אינו מציין מאיזו שפה. נראה, שהוא שאול מידיש.

*

6. עברית: הכסף נמס לו בין האצבעות
 יידיש: עס צעקריכט בײַ אים אונטער די הענט (פֿינגער) (ס' 507)
 (= זה נמס אצלו תחת הידיים [האצבעות])

מילון בן-יהודה/בן-אמוץ מביא את הגרסה: הכסף נעלם לו בין האצבעות, בכרך ב', בסעיף "בין האצבעות". בהדגמות לשימוש הוא כותב, בין השאר: "רצתי אחריו, אבל בתחנה המרכזית הוא ברח לי בין האצבעות". דוגמה זו מראה התפתחות נוספת של השימוש: אין קשר לכסף. בידיש הוא משמש רק בענייני כסף. כמו-כן זכור לי, שהוריי נהגו לומר: דאָס געלט צעקריכט בײַ אים צווישן די פֿינגער", שהיא הגרסה המדויקת המקבילה לניסוח העברי השגור.

*

7. עברית: השד יודע
 יידיש: דער טײוול ווייסט/שדים ווייסן (ס' 323)
 (= השד יודע/שדים יודעים)

שתי גרסאות בידיש, שתרגומן בעברית משקף תרגום שאילה מדויק. במילון אבן-שושן, בערך "שד", הוא מביא שתי גרסאות: השד יודע! השד יודע אותו, וכן הדוגמה: "הסופרים היהודים שלנו – השד יודע אותם!" (ברקוביץ, הראשונים). ללא כל ספק שאב ברקוביץ את הביטוי מהרקע היידי שלו, והוא אף מצא לנכון להעביר אותו כצורתו לעברית.

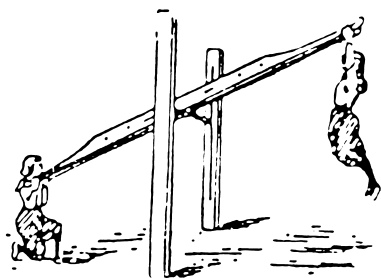
*

8. עברית: מעשייה עם זקן
 יידיש: די מעשה האָט שוין אַ באָרד (ס' 75, בערנשטיין –
 (2369) (=למעשייה זו יש כבר זקן)

נוסח יידי זה מובא במילון של ספן, בערך "זקן", והוא קובע, שכך הוא משמש בידיש. מילון בן-יהודה/בן-אמוץ, כרך א', מביא שני ניסוחים: יש לה זקן/עם זקן. הנוסח הראשון הוא תרגום מדויק מידיש. מעניין לציין, שבתרגום נתקבלה תיבה הקרובה מאוד ל"מעשה" בצורתה בידיש "מיישע" (mayse). "סיפור", "אגדה" או אפילו "בדיחה" מתרגמות אף הן את המלה "מעשה", ואולם השתלטה המלה הקרובה למקור.

*

9. עברית: נדנד לו על הנשמה
 יידיש: (נודען, נודיען, נודזשען) אַרויסנודזשען די נשמה
 (ס' 519) (=להציק ל- [על] הנשמה)

מספיק לנדנד על הנשמה

הביטוי מוזכר במילון של רפאל ספן: נדנד ל- על הנשמה. הוא קובע, שהביטוי חדר לעברית "בעקבות היידיש 'נודען'", וכן השורש נדנ"ד "נפוץ ביותר". בן-יהודה/בן-אמוץ במילונם³⁵ מביאים שתי גרסאות לביטוי זה: נדנד לו על הנשמה ו-נדנד על העצבים. נוסח שני זה

מזכיר את הביטוי המקובל בידיש "שפילן אויף די נערוון" (=לשחק או לגנון על העצבים), וכנראה מילון זה בנה צורת כלאיים של שני ביטויים אלו, הידועים היטב, כפי שאפשר להיווכח בציורים שבעמודים 126 ו-382 בכרך ב' של מילונם: "מגנן על העצבים" ו"מספיק לנדנד על הנשמה".

במילון אבן-שושן, בערך "נדנד" כתוב שהפועל הזה משמש "בהשפעת היידיש 'נודניק'"³⁶, ושם מופיע הציטוט הזה: "וקפץ פיו וחדל מתוך רוגז לא-בלום לנדנד על הנפשות" (יזהר, צקלג 366).

35. ראה שם, כרך א'.

36. מעניין להעיר, שהפועל "נודען" בידיש משמעו לעורר בחילה, או לשעמם. אך "נודניק" בנוסף על אלה גם מגדיר אדם סרדן ומציק.

10. עברית: סובב אותו על האצבע הקטנה שלו
 יידיש: מען קען אים אום אַ פֿינגער אַרומוויקלען
 (בערנשטיין – 2914)
 (=אפשר לסובב אותו, לכרוך אותו מסביב
 לאצבע)

מילון אבן-שושן מביא ביטוי זה בערך "אצבע", ושם הוא מציין, שהוא משמש "בעברית חדשה, בלשון הדיבור, שאול מיידיש". ביטוי זה מוכיח שוב את שאילת הסמל. האפשרות לסובב משהו סביב האצבע משקפת את הכוח לשעבד אותו לרצוננו, ואף על פי שבמקור היידי לא כתוב איזו אצבע, בדיבור מצוין שזאת האצבע הקטנה, שהיא חסרת כוח.

*

11. עברית: עוזר לו כמו כוסות-רוח למת
 יידיש: עס העלפֿט, ווי אַטויטן באַנקעס (בערנשטיין –
 1199) (=עוזר כמו כוסות-רוח למת)

ביטוי המופיע בניסוחים שונים במילונם של בן-יהודה/בן-אמוץ: כוסות רוח/כמו כוסות רוח למת – עזר-כמו-בנקס-למת, עוזר לו כמו אַטויטן-בנקס. דוגמה מאלפת של שאילה הגוררת את השאילה של הסמל כיחידה אחת, ולעתים הביטוי משמש בחלקו בשפת המקור, כעין "צירוף שאול"³⁷.

37. ראה מלים שאולות, סעיף א' במבוא.

שמעתיו בצורה זו גם מפי אנשים, שאינם דוברים יידיש. כמובן, ניתן לטעון, שביטוי זה חדר לעברית מן הפולנית, כיוון ש"בנקס" מקורו בפולנית bańka, אולם יש לראות בכך תוצאה של תהליך שכיח, אשר לפיו שאלה היידיש מלים רבות מלשונות סלאביות, כגון פולנית, אוקראינית ורוסית, והעברית שאלה אותן מן היידיש, ובה הן כבר היו חלק אינטגרלי של הלשון.

*

12. עברית: פירק אותו לחתיכות / קיצץ אותו לחתיכות
 יידיש: צעשניידן אויף שטיקער / צערײַסן אויף
 שטיקער (אויף שטיק-שטיקלעך) (ס' 183)
 (=לגזור, לבתר לחתיכות/לקרוע לגזרים,
 לחתיכות קטנטנות)

הביטוי מופיע בשלוש גרסאות במילון בן-יהודה/בן-אמוץ,
 כרך א': פירק אותו לחתיכות, פירק אותו לגורמים, קיצץ אותו
 לחתיכות. המשמעות שווה בשלושתן.

*

13. עברית: צריכים אותו כמו גלגל חמישי
 יידיש: מען דאַרף אים האָבן, ווי דאָס פֿינפֿטע ראָד בײַם
 וואָגן (בערנשטיין – 3453)
 (=צריכים אותו כמו הגלגל החמישי בעגלה)

במילון בן-יהודה/בן-אמוץ, כרך א', עמ' 65, גלגל חמישי מובא רק בצירוף, ובכרך ב' הוא ערך בזכות עצמו. דב סדן דן באריכות בביטוי זה ב"לשוננו לעם" יח (תשכ"ז), עמ' ה-יד. הוא קובע, שביטוי זה חדר לידיש מן הגרמנית, והידיש הנחילה אותו לעברית החדשה. גם מילון אבן-שושן מביא את הביטוי בערך "גלגל", והוא מצטט שני מקורות ספרותיים: "כבר ברור לי שנתקעתי פה כגלגל חמישי" (קובנר, פנים 318), "לא רוצה להיות גלגל חמישי" (בר-יוסף, העומדים 192).

*

14. עברית: קדחת בצלחת (רותחת)
 יידיש: קדחת אין אַ קליין טעפעלע (ס' 56)
 (=קדחת בספל קטן)

ב"לשוננו לעם" י (תשי"ט), ח-ט, עמ' כא, במדור "מפתגמי ח"נ ביאליק" מצוין: קדחת רבה בצלחת קטנה ("אריה בעל גוף"). זה תרגום ספרותי חורז של הביטוי העממי היידי בלשוננו של ח"נ ביאליק. עקרון החריזה הוא שהשפיע ככל הנראה בתרגום העברי, והפך את ה"ספל הקטן" ל"צלחת". בערכי המילונים העבריים חלה אליפסה בביטוי, והמלה "קדחת" נושאת את המשמעות של הביטוי כולו. מילון בן-יהודה/בן-אמוץ, כרך א', מביא את הערך "קדחת" וקובע, שלתיבה זו שתי משמעויות: (1) ביטוי שמשמעותו: לא נכון! איני מסכים! אנוכי מסרב בהחלט. (2) שום דבר, כלום, אפס, מאומה. משמע זה הוא המתאים לתוכן שביידיש, תוכן שמוגבל בעיקר לענייני אוכל.

ניתן לשער, שבעברית חלה הרחבה של המושג, והוא מציין "לא כלום" גם בהקשרים שמחוץ למזון. כדי להדגים הקשר זה הגה פתגם מתוך ספרו של בערנשטיין "פריי זיך קישקע, דו וועסט עסן קדחת! (אזוי טרייסט זיך הומאריסטיש אַ הונגעריקער אַרעמאַן)"³⁸ (=שִׁמַח מֵעֵי [ביידיש, בלשון יחיד], אתה תאכל קדחת! [כך מתנחם בהלצה עני רעב]). כמו כן שמעתי בקרב דוברי יידיש את הצירוף: "קדחת מיט ברויט" (=קדחת עם לחם), כביכול – לחם בלבד, אם בכלל. במילון של האַרקאָווי מופיע הפתגם "קדחת מיט כשרע פֿאַדים" (=קדחת עם חוט כשר), וכאן המשמעות היא "לא כלום לגמרי, שום דבר" בהקשר רחב יותר, אך בלי לוותר כליל על ההתייחסות אל האוכל, המתבטאת בתיבה "כשר"³⁹.

*

15. עברית: קל לדבר מאשר לעשות

יידיש: עס רעדט זיך גרינגער ווי עס טוט זיך (ס' 442)

(=קל יותר לדבר מאשר לעשות)

י"א זיידמן⁴⁰ כותב ש"לא הרי אמירה כהרי עשייה" – מקורו

38. יידישע שפריכווערטער און רעדענסארטן, "עמ' 200.

39. שם, ערך "קדחת".

40. י"א זיידמן, "מלשוננו של צבי וויסלבסקי ז"ל", "לשוננו לעם" י (תשי"ט), א, עמ' יח.

ביידיש: "עס טוט זיך ניט ווי עס רעדט זיך", ותרגום זה משקף את הביטוי שהבאתי לעיל, אך במשמעות הפוכה, הוא גם מציין, ש"אין קל כדבר שפתיים וכבד כפועל כפיים" הוא תרגום של ח"נ ביאליק לפתגם זה⁴¹.

*

16. עברית: רחוק מן העין, רחוק מן הלב
יידיש: ווייט פֿון די אויגן, ווייט פֿון האַרצן (ס' 188)
(=רחוק מן העיניים רחוק מן הלב)

אויס די אויגן – אויס דעם האַרצן (בערנשטיין –
41) (=מחוץ לעיניים, מחוץ ללב)

הרחק מן העין, הרחק מן הלב הוא תרגום נוסף של ביטוי זה, שכבר חי בעברית החדשה. ניסוח זה הופיע בכותרות בעברית בדברי התרגום לסרט "ג'סי", ששודר בטלוויזיה (ב-6.8.82). לביטוי זה צורות שונות בלשונות רבות, אולם ניתן לקבוע, שהוא חדר לעברית דרך היידיש, לפי סדר המלים המקביל בשתי השפות. בעברית חל תהליך נוסף והוא, יצירת התאמה במספר בין שני אברי המשפט. "הלב" היחיד שבסיפא השפיע על הרישא, וה"עיניים" השתנו ל"עין".

41. י"א זיידמן, "עיונים בלשון ח"נ ביאליק", "לשוננו לעם" יא (תש"ך), ז, עמ' כד.

17. עברית: שמן למדורה / הוסיף שמן למדורה
 יידיש: אויף פֿײַער זאָל מען בוימל ניט גיסן (ס' 447)
 (=על אש אין לשפוך שמן)

מילון אבן-שושן מביא ביטוי זה בערך "שמן": הוסיף שמן למדורה. הוא מציין, שהוא שגור בעברית חדשה בהשאלה. יש לציין, שמבחינה תחבירית אין הביטוי זהה בשתי הלשונות, אולם הסמל של השמן והמדורה בא בשתייהן, וכן המשמעות מקבילה. בעברית הביטוי בנוי בלשון חיווי, כציון עובדה, ואילו ביידיש – בלשון אזהרה.

*

18. עברית: אתה לא מזכוכית, ואביך לא זגג.
 יידיש: ביסט ניט קיין גלעזער(נער), דיין טאטע איז ניט קיין גלעזער (ס' 290)
 (=אתה לא זגג/[מזכוכית], אביך אינו זגג)

איז דען דיין טאטע אַ גלעזער? (בערנשטיין – 817)
 (=האם אביך זגג?)

הביטוי מופיע בשני מילונים לעברית המדוברת, במילונים של ספן ושל בן-יהודה/בן-אמוץ, בגרסאות כמעט מקבילות למקור היידי: אתה אינך מזכוכית (ואביך איננו זגג); אבא שלך לא זגג / אבא שלך לא זגג ואתה לא מזכוכית! אין ספק, שהניסוח

בשתי הלשונות שווה הן מבחינת התחביר והן מבחינת התוכן. מכל מקום אני כוללת ביטוי זה בקאטגוריה "בין-לאומי", כיוון שידוע לי, שביטוי דומה, המשקף סמלים מקבילים, מצוי גם בלשונות אירופיות אחרות, אם כי מבנהו התחבירי שונה.

*

19. עברית: הוא שם אותו בכיס הקטן
 יידיש: ער נעמט אים אַרײַן אין קעשענע*
 (=הוא שם אותו בכיס)

במילונו של ספן, בערך "כיס", מובא הביטוי בזה הלשון: הוא שם את פלוני בכיסו (הקטן). שם הוא מציין, שהביטוי הוא "על-פי הגרמנית וכיו"ב באידית". מילון בן-יהודה/בן-אמוץ מביא את הביטוי כך: שם את כולם בכיס הקטן, שם אותו בכיס/הקטן. מעניין לציין, שבכל אלה מצורף "קטן" ל"כיס", לעומת המקור היידי או הגרמני שבהם אין "קטן" מופיע. אבן-שושן במילונו צמוד יותר למקור, בערך "כיס", כותב: שם אותו בכיסו – בלי ציון גודל הכיס, אך בתוספת כינוי הקניין "שלו". אינני יכולה לקבוע, מה מידת הקרבה התחבירית בין הלשונות, כיוון שהנוסח ביידיש אינו מובא במקור כתוב כלשהו. מכל מקום אני מניחה, שיידיש היא אמנם המקור לפי האמור לעיל⁴².

* ידע אישי

42. ראה בעקרונות העריכה, שיתפרסמו בחוברת הבאה.

20. עברית: חסר לו בורג (בראש)

יידיש: עס פֿעלט אים אַ קליעפּקע (אַ מוטערקער/אַ

שרייפֿל) אין קאַפּ (ס' 342)

(=חסר לו קרש-חבית [אם-הבורג/בורג] בראש)

ספן קובע במילונו, שהביטוי "נפוץ ביותר. עפ"י האידית..." ומביא את הביטוי כפי שבא כאן. בן-יהודה/בן-אמוץ במילונם מביאים נוסף על הנוסח הזה גם: **זו לו בורג ונפל לו בורג**. ביטוי זה נראה לי בין-לאומי, כיוון שהוא מוכר לי מלשונות אחרות, כגון ספרדית.

*

21. עברית: כל הסנדלרים יחפים

יידיש: אַלע שוסטער גייען באַרוועס (ס' 435)

(=כל הסנדלרים הולכים יחפים)

(ה)סנדלר הולך יחף – כך מובא ביטוי זה אצל בן-יהודה/בן-אמוץ, כרך ב'. י"א זיידמן מביא פתגם זה במאמרו "משהו לפתגמי עגנון"⁴³, אך בתקבולת: כל חייט הולך ערום, וכל סנדלר הולך יחף. פתגם זה בידיש הוא בלשון רבים: אַלע שניידערס גייען נאַקעט, און אַלע שוסטערס גייען באַרוועס (=כל החייטים הולכים ערומים, וכל הסנדלרים הולכים יחפים),

43. ראה "לשוננו לעם" ט (תשי"ח), ד, עמ' יז.

ש"י עגנון הביאו בלשון יחיד. ש' תודר⁴⁴ מביא מפתגמי ח"נ ביאליק והוא מצטט: כל הסנדלרים הולכים יחפים – בתרגום מדויק מידיש. גם אצל ביאליק וגם אצל עגנון היידיש נמצאת ברקע הלשוני שלהם, ועל כן אין לתמוה שביטוי זה חדר לכתביהם העבריים. גם אבן-שושן מביא ביטוי זה בערך "סנדלר", והוא כותב: "מימרה עממית שאולה מידיש". י' כהן בספרו "ספר פתגמים מקבילים", מס' 2076, מביא את הגרסאות הללו: "(א) כל סנדלר הולך יחף, וכל חייט הולך ערום (הכנסת כלה לעגנון)", בסדר הפוך מן הקודם, "(ג) כל עושי נעליים – יחפי רגליים (גרות שבת), (ד) יש סנדלר מתהלך בלי נעליים, וחייט בלי מכנסיים ("הפלמחים" למיוחס)". פתגמים מקבילים אחדים משמשים באנגלית ובגרמנית בנוסחים שונים. רק נוסח אחד מתוכם דומה מאוד בצורתו ובתוכנו לנוסח שביידיש: Der Schuster ist barfus, (הסנדלר יחף, החייט ערום). על אף הדמיון, עדיין יש הבדלים ביניהם: (1) הפועל "ללכת" משמש ביידיש ובעברית אך לא בגרמנית; (2) בגרמנית הפתגם בלשון יחיד כבתרגומו של עגנון (ראה לעיל) לעומת היידיש שהפתגם בה בלשון רבים. ואולם בניסוחו של עגנון חבוי בכל זאת המקור היידי:

עגנון: כל סנדלר הולך יחף
יידיש: אלע שוסטער גייען באַרוועס
לפי האמור, אנו נוטים לקבוע, שהיידיש היא שהנחילה את הפתגם הזה לעברית חדשה.

44. ראה "לשוננו לעם" י (תשי"ט), ז, עמ' יט; וכן שם, יא (תש"ך), ז, עמ' יז.

22. עברית: מוטב מאוחר מאשר לעולם לא
 יידיש: בעסער שפעטער איידער גאַרניט (ס' 88)
 (=מוטב מאוחר מאשר לגמרי לא)

במילון בן-יהודה/בן-אמוץ, כרך ב' מובא הפתגם בניסוח שווה למקור היידי: יותר טוב מאוחר מאשר בכלל לא; גם מילון אבן-שושן מביאו: טוב מאוחר מלא כל-עיקר; והוא מציין, שזאת מימרה עממית. ראובן אלקלעי מעיד על גרסה שונה במקצת, והיא: מוטב מאוחר מאי-אפשר⁴⁵; וב"ספר הפתגמים" מאת י' כהן⁴⁶ הוא מתועד בשלוש גרסאות נוספות על מוטב במאוחר מאשר כלל לא: (א) טוב מאוחר מאפס ("סיפורו של זקן" לא' ברש); (ב) מוטב שיכוא לא-בעתו משלא יכוא לעולם; (ג) טוב לאחר זמן מבשום זמן. פתגם זה שגור הן באנגלית והן בגרמנית. מעניין לציין, שהנוסח האנגלי דומה יותר לגרסה שציינתי בראש הערך, כמצוי בדיבור, ואילו הגרמנית דומה יותר למקורות הכתובים⁴⁷.

45. ראובן אלקלעי, "מימרות ופתגמים", "לשוננו לעם" יד (תשכ"ג), ז, עמ' כט.

46. ראה מס' 211.

47. תופעה זו מצביעה על המגמה הקיימת בעברית המדוברת כיום, ולפיה אין העברית המדוברת שואבת את הלשון המושאלת מן המקורות או מן השפות היהודיות, אלא מן האנגלית.

אנגלית: Better late than never

גרמנית: Besser spät als garnicht

23. עברית: מַטַּאטא חדש מַטַּאטא טוב
 יידיש: אַ נײַער בעזעם קערט ריין (גוט, שייין) (ס' 459)
 (= מטאטא חדש מטאטא נקי [טוב, יפה])

אַ נײַער בעזעם קערט גוט (שיין) (בערנשטיין –
 442)

במילון אבן-שושן, בערך "מטאטא", מובא הצירוף מטאטא חדש, ושם כתוב, שהוא שאול מלועזית. "מטאטא חדש מטאטא למשעי" הוא התרגום של שלונסקי לפתגם זה, ובו הוא משבץ את תואר-הפועל מלשון המקרא למשעי, ועל ידי כך הוא מעתיק את הביטוי למשלב גבוה יותר⁴⁸.

*

24. עברית: עם רגל אחת בקבר.
 יידיש: ער איז מיט איין פֿוס אין קבר (ס' 86)
 (= הוא עם רגל אחת בקבר)

ער איז מיט איין פֿוס (מיט אַנדערטהאַלב פֿיס) אין
 קבר (ס' 420)
 (= הוא עם רגל אחת [עם רגל וחצי] בקבר)

48. ראה שלונסקי, תר' בבל 137.

ביטוי זה מופיע כצורתו עם רגל אחת בקבר במילון בן-יהודה/בן-אמוץ, ואילו במילון אבן-שושן כתוב: הוא ברגל אחת בקבר. כאן הושמטה מלת-היחס "עם" שהיא, ללא כל ספק, גרירה מן היידיש "מיט", ובמקומה מופיעה מלת-היחס המתאימה לעברית "ב".

(המשך יבוא)